

Analisis Perbandingan Fatwa Malaysia dan Indonesia: Kajian Terhadap Isu-Isu Halal yang Terpilih

Rule of Current Paper Money: an Analysis from Shariah Perspective

Norhidayah Pauziⁱ, Saadan Manⁱⁱ & Syed Mohd. Jeffri Bin Syed Jaafarⁱⁱⁱ

ⁱ Pensyarah Kanan, Jabatan Fiqh dan Usul, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, 50603 Kuala Lumpur, da_my85@um.edu.my

ⁱⁱ Pensyarah Kanan, Jabatan Fiqh dan Usul, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, 50603 Kuala Lumpur, saadan@um.edu.my

ⁱⁱⁱ Pensyarah Kanan, Jabatan Fiqh dan Usul, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, 50603 Kuala Lumpur, syeffri89@um.edu.my

Article Progress

Received:19 September 2018

Revised:20 October 2018

Accepted: 2 November 2018

Abstrak	Abstract
<p>Dalam penentuan hukum Islam, terdapat dua prinsip utama yang digunakan iaitu 'al-thabit' dan 'al-mutaghayyir'. Dengan adanya prinsip 'al-thabit' dan 'al-mutaghayyir' membuktikan Islam sesuai dipraktikkan pada setiap masa dan keadaan kerana Islam menerima sebarang perubahan atau perbezaan yang berlaku dalam masyarakat selagi mana ia tidak melanggar prinsip-prinsip asas Islam. Perbezaan keputusan fatwa yang dikeluarkan di antara Malaysia dan Indonesia telah menimbulkan polemik dalam kalangan masyarakat Islam. Justeru, artikel ini akan menganalisis secara perbandingan fatwa yang telah diputuskan di antara Malaysia dan Indonesia terhadap beberapa isu halal yang terpilih. Metode dokumentasi dan metode temu bual telah digunakan untuk mendapatkan data-data yang sahih dan berautoriti. Dapatan kajian menunjukkan Malaysia masih terikat dengan pengamalan Mazhab Syafii dalam penentuan hukum terhadap produk halal.</p>	<p>In the determination of Islamic law, there are two main principles used namely 'al-thabit' and 'al-mutaghayyir'. With the principle of 'al-thabit' and 'al-mutaghayyir' proves that Islam is practiced at all times and circumstances as Islam accepts any changes or differences that occur in society as long as it does not violate the fundamental principles of Islam. The difference in fatwa decisions issued between Malaysia and Indonesia has caused polemic among Muslims. Hence, this article will analyze the fatwas that have been decided between Malaysia and Indonesia on certain selected halal issues. Methods of documentation and interview methods have been used to obtain authentic and authoritative data. The findings show that Malaysia is still bound by the practice of Syafii Madhhab in determining the law on halal products. In contrast to Indonesia that is open to accepting views other than the Shafii Madhhab in determining the law besides taking different uruf and maslahah in both countries.</p>

<p>Berbeda dengan Indonesia yang terbuka dalam menerima pandangan selain Mazhab Shafii dalam menentukan hukum disamping pengambilan uruf dan masalah yang berbeza di kedua-dua buah negara ini. Kata Kunci: fatwa, halal, piawaian halal, kontaminasi silang.</p>	<p>Keywords: fatwa, halal, halal standard, cross-contamination.</p>
--	--

PENDAHULUAN

Malaysia dan Indonesia merupakan di antara empat buah negara anggota yang telah bekerjasama menubuhkan dan menganggotai sebuah jawatankuasa mesyuarat yang dinamakan sebagai MABIMS (*The Informal Meeting of Religious Ministries of Brunei, Indonesia, Malaysia and Singapore*). Pertemuan MABIMS antaranya bertujuan untuk mengadakan kerjasama dalam bidang fatwa dan pengharmonian standard halal di antara empat buah negara yang terlibat. Namun terdapat perbezaan hukum dalam beberapa isu halal yang diputuskan dalam fatwa di kedua-dua buah negara yang mana ia menyentuh kepentingan nasional serta melibatkan isu dan permasalahan yang sama. Justeru, artikel ini menganalisis perbandingan fatwa Malaysia dan Indonesia khasnya bagi beberapa isu halal yang terpilih.

METODOLOGI

Metodologi yang digunakan dalam artikel ini adalah metode dokumentasi dan metode temu bual. Metode dokumentasi digunakan dengan merujuk kepada sumber berautoriti yang berbentuk buku, tesis, disertasi, kertas kerja persidangan, jurnal dan lain-lain. Manakala metode temu bual digunakan untuk mendapatkan data-data secara langsung daripada responden-responden yang telah ditentukan oleh badan pensijilan halal di Bahagian Hab Halal, Cawangan Pengurusan Halal, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM), Lembaga Pengkajian Pangan, Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI) dan Bahagian Pengurusan Fatwa, JAKIM.

HASIL KAJIAN

Malaysia dan Indonesia merupakan dua buah negara yang terletak di Asia Tenggara. Umum mengetahui bahawa setiap negara di Asia Tenggara memiliki keunikan dan sejarah sistem pemerintahan yang tersendiri termasuklah dua negara tersebut. Sejarah telah memberikan kesan yang besar dalam mengubah dan membentuk landskap politik, sistem perundangan dan sistem sosial masyarakat setempat. Kedatangan kuasa Barat seperti Belanda di Indonesia dan Inggeris di Malaysia telah memberi pengaruh yang besar ke atas setiap sistem perundangan dan kehakiman. Kedudukan syariat undang-undang Islam telah banyak berubah dari sudut kedudukan pentadbiran dan kehakiman meskipun negara-negara ini telah merdeka dan berdaulat.

Perubahan sistem politik, perundangan dan kehakiman dilihat memberi kesan lebih besar kepada Indonesia dan Malaysia.

Malaysia telah mengamalkan sistem pemerintahan raja berpelembagaan iaitu dengan mengamalkan demokrasi berparlimen di bawah pentadbiran Perdana Menteri dan meletakkan Yang di-Pertuan Agong sebagai ketua negara yang dilantik mengikut pusingan penggal pelantikan iaitu melalui lantikan Majlis Raja-Raja. Majlis Raja-Raja dianggotai oleh wakil daripada sembilan negeri terdiri daripada Sultan dan Yang Dipertuan Besar manakala empat negeri lain mempunyai Yang Di Pertua Negeri. Malaysia juga menjadikan agama Islam sebagai agama rasmi di Malaysia.¹

Berbeza dengan Indonesia yang merupakan Negara Kesatuan Republik Indonesia yang mengamalkan dasar Pancasila² sebagai dasar negara, ketua negara diketuai sepenuhnya oleh Presiden Republik Indonesia yang dilantik melalui pilihanraya. Selain itu, terdapat juga wilayah-wilayah autonomi yang di Indonesia yang diketuai oleh Gabenor. Dengan jumlah penduduk seramai 255 juta orang, ia merupakan negara keempat memiliki populasi penduduk tertinggi dan turut dikenali sebagai memiliki jumlah penduduk beragama Islam yang terbesar di dunia. Walaupun majoriti penduduk beragama Islam adalah majoriti di Indonesia, agama Islam tidak diangkat menjadi sebagai agama rasmi di negara republik tersebut.³

Dalam konteks Malaysia, perkara yang berkaitan mufti dan fatwa adalah di bawah enakmen pentadbiran negeri. Ini kerana berdasarkan kepada enakmen pentadbiran agama Islam negeri-negeri di Malaysia, pengeluaran fatwa adalah berasaskan kepada pandangan muktamad daripada Mazhab Syafii. Namun sekiranya pandangan Mazhab Syafii berlawanan dengan kepentingan awam maka jawatankuasa fatwa akan menerima pakai pandangan daripada Mazhab Hanafi, Maliki dan Hanbali. Jika tidak terdapat pandangan empat mazhab yang boleh diikuti maka jawatankuasa fatwa boleh membuat fatwa mengikut ijtihad *jama'i* tanpa terikat kepada mana-mana pandangan empat mazhab berkenaan. Hanya Perlis sahaja tampil sebagai negeri yang berlainan dalam aspek ini dengan memperuntukkan rujukan asal kepada al-Quran dan sunnah.⁴

¹ Dewan Bahasa dan Pustaka, *Ensiklopedia Dunia* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2005), 13: 144.

² Pancasila adalah lima dasar falsafah kenegaraan Republik Indonesia iaitu Ketuhanan yang Maha Esa, kebangsaan, perikemanusiaan, kedaulatan rakyat dan keadilan sosial. Sila lihat, Pusat Rujukan Persuratan Melayu, "Pancasila," laman sesawang *Dewan Bahasa dan Pustaka*, dicapai 22 Oktober 2015, <http://prpm.dbp.gov.my/Search.aspx?k=pancasila>.

³ Dewan Bahasa dan Pustaka, *Ensiklopedia Dunia*, 5: 35.

⁴ Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Perak) 2004, (Seksyen 43), (Enakmen 4 Tahun 2004). Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Pulau Pinang) 2004, (Seksyen 54), (Enakmen 2). Enakmen Mufti dan Fatwa (Kedah Darul Aman) 2008, (Seksyen 26), (Enakmen 10). Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Melaka) 2002, (Seksyen 42), (Enakmen Tahun 2002). Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Sembilan) 2003, (Seksyen 54), (Enakmen 10

Fatwa yang diwartakan (digazetkan) pada setiap negeri di Malaysia adalah mengikat orang Islam yang berada di negeri masing-masing dan terpakai bersama enakmen syariah bagi setiap negeri malahan boleh menjadi salah satu sumber rujukan hakim-hakim dalam memutuskan kes-kes di mahkamah negeri masing-masing.⁵ Walau bagaimanapun, fatwa yang diputuskan oleh Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan diuruskan oleh JAKIM di peringkat persekutuan (di bawah Jabatan Perdana Menteri) adalah tidak diwartakan, bersifat pandangan hukum dan tidak mengikat dari segi undang-undang Malaysia.⁶ Situasi ini jelas menunjukkan fatwa yang diwartakan di setiap negeri adalah lebih mengikat undang-undang syariah berbanding fatwa yang diputuskan daripada Jawatankuasa Fatwa Kebangsaan.

Di Indonesia pula, perkara yang berkaitan dengan fatwa diletakkan di bawah tanggungjawab Majelis Ulama Indonesia (MUI). MUI selaku badan bukan kerajaan telah bertanggungjawab menguruskan pengurusan fatwa untuk rujukan utama penduduk beragama Islam di Indonesia. MUI dianggotai oleh 26 orang ulama yang mewakili 26 wilayah di Indonesia, 10 orang ulama terdiri daripada organisasi-organisasi Islam peringkat pusat iaitu Nahdatul Ulama, Muhammadiyah, Syarikat Islam, Perti, Al-Washliyah, Math'laul Anwar, Gabungan Usaha Pembaruan Pendidikan Islam (GUPPI), Dewan Masjid Indonesia dan al-Ittihadiyyah, 4 orang ulama daripada Dinas Rohani Islam iaitu Angkatan Darat, Angkatan Udara, Angkatan Laut dan Kepolisian Negara Republik Indonesia serta 13 orang tokoh/cendekiawan yang merupakan tokoh perseorangan.⁷

Dalam aspek pegangan mazhab, Mazhab Syafii dijadikan sandaran utama dalam penentuan standard halal di Malaysia.⁸ Perkara ini dijelaskan

Tahun 2003). Akta Pentadbiran Undang-Undang Islam (Wilayah-Wilayah Persekutuan) 1993, (Seksyen 39), (Akta 505). Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Selangor) 2003, (Seksyen 54), (Enakmen 1 Tahun 2003). Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Johor) 2003, (Fasal 54), (Enakmen 16 Tahun 2003). Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam 1991 (Pahang), (Seksyen 41), (Enakmen 3 Tahun 1991). Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam 2001 (Terengganu), (Seksyen 54), (Enakmen 2 Tahun 2001). Enakmen Majelis Agama Islam Dan Adat Istiadat Melayu Kelantan 1994, (Seksyen 37), (Enakmen 4 Tahun 1994). Ordinan Majelis Islam Sarawak 2001, (Seksyen 39), (Ordinan 41 Tahun 2001). Enakmen Fatwa 2004 (Sabah), (Seksyen 14), (Enakmen 7 Tahun 2004).

⁵ Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Senarai Akta/Enakmen Mufti dan Fatwa Negeri-negeri Seluruh Malaysia," laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai 26 November 2015, http://www.e-fatwa.gov.my/sites/default/files/enakmen_perlis.pdf.

⁶Aminudin Mohamad (Ketua Penolong Pengarah Kanan, Cawangan Penyelarasan dan Kajian Fatwa, Bahagian Pengurusan Fatwa, Jabatan kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 11 April 2015.

⁷ Majelis Ulama Indonesia, "Profil MUI," laman sesawang *Majelis Ulama Indonesia*, dicapai 26 November 2015, <http://mui.or.id/tentang-mui/profil-mui/profil-mui.html>.

⁸ Nadia Zammil Md Nasir (Penolong Pengarah, Bahagian Hab Halal, Cawangan Pengurusan Halal, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 22 Mei 2014.

dalam MS 2200:2008 di klausa 3.2.2,⁹ MS 2424:2010 di klausa 3.3.2¹⁰ dan MS 1500:2009 di klausa 2.1.2¹¹ yang menyatakan bahawa berdasarkan kepada perundangan Malaysia, “hukum syarak bermakna undang-undang Malaysia dalam Mazhab Syafii atau undang-undang Islam dalam mana-mana satu mazhab sama ada Mazhab Maliki, Mazhab Hanafi dan Mazhab Hanbali yang telah dipersetujui oleh yang Di-Pertuan Agong dikuatkuasakan di Wilayah Persekutuan atau oleh Raja bagi mana-mana negeri dikuatkuasakan dalam negeri itu atau fatwa yang dikeluarkan oleh Pihak Berkuasa Agama Islam”. Meskipun dalam klausa-klausa di atas menyertakan “..atau undang-undang Islam dalam mana-mana satu mazhab sama ada Mazhab Maliki, Mazhab Hanafi dan Mazhab Hanbali..” namun aplikasinya di Malaysia masih kukuh berpegang kepada Mazhab Syafii terutamanya dalam penentuan hukum terhadap produk halal.

Manakala di Indonesia meskipun majoriti masyarakat Islam yang berada di Indonesia mengamalkan Mazhab Syafii dalam kehidupan mereka namun dalam mengeluarkan fatwa MUI tidak sepenuhnya berpegang kepada pandangan Mazhab Syafii dan terbuka menerima pandangan daripada Mazhab Maliki, Mazhab Hanafi dan Mazhab Hanbali. Didapati juga keterbukaan MUI dalam menerima pandangan empat mazhab turut diaplikasikan dalam penentuan piawaian halal Indonesia.¹² Ia dijelaskan dalam HAS 23201 di klausa 4.5 (b), menyatakan bahawa “hasil samping industri *khamr* (minuman beralkohol) atau turunannya yang berbentuk padat misalnya *brewer yeast* boleh digunakan setelah dilakukan melalui proses pencucian yang memenuhi kaedah syarak (*tathhir syar’an*)”.¹³ Dalam HAS 23201 di klausa Lampiran 1 (2) juga menyatakan bahawa “produk/bahan hasil samping industri minuman beralkohol berserta turunannya berstatus haram jika cara memperolehnya hanya melalui pemisahan secara fizik dan produk masih memiliki sifat *khamr*. Akan tetapi jika bahan/produk tersebut di reaksi secara kimiawi sehingga menghasilkan senyawa baru, maka senyawa baru yang telah mengalami perubahan kimiawi statusnya menjadi halal”.¹⁴ Begitu juga dalam HAS 23201 di klausa Lampiran 3 menyatakan bahawa “produk

⁹ Bahagian Hab Halal, *MPPHM 2014*, 2.

¹⁰ Jabatan Standard Malaysia, *MS 2424:2010: Farmaseutikal Halal- Garis Panduan Umum* (Cyberjaya: Jabatan Standard Malaysia, 2011), 6.

¹¹ Jabatan Standard Malaysia, *MS 1500:2009 Makanan Halal: Pengeluaran, Penyediaan dan Penyimpanan- Garis Panduan Umum (Semakan Kedua)* (Cyberjaya: Jabatan Standard Malaysia, 2009), 1.

¹² Hendra Utama (Kepala Bidang Standar, Lembaga Pengkajian Pangan, Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), Kota Bogor, Indonesia), dalam temu bual dengan penulis, 11 Mei 2015.

¹³ Lembaga Pengkajian Pangan Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM-MUI), *HAS 23201-Pensyaratan Bahan Pangan* (Indonesia: Majelis Ulama Indonesia, 2012), 5.

¹⁴ *Ibid.*, 70.

mikrobal mutanajis adalah produk yang terkena bahan najis. Agar dapat digunakan, produk mikrobal mutanajis harus berbentuk padat sehingga dapat dipisahkan antara mikrob adan bahan najisnya kemudian dilakukan pencucian secara (*tathir shar'i*). Contohnya, ekstrak ragi daripada sisa pengolahan minuman beralkohol".¹⁵ Demikian juga dijelaskan dalam HAS 23000:1 di klausa K (iv).¹⁶

Berdasarkan kepada beberapa klausa yang disebut telah membuktikan keterbukaan MUI dalam menerima pandangan empat mazhab. Pandangan daripada empat mazhab dirujuk dengan memilih pandangan yang paling kuat dalilnya serta membawa kepada kemaslahatan masyarakat awam ataupun lazimnya ia disebut sebagai *muqaranah al-madhahib*.¹⁷ MUI juga mengutamakan sumber primer seperti al-Quran dan sunnah dan sumber sekunder seperti ijmak, *al-qiyas*, *al-istihsan*, *al-masalih al-mursalah* dan *sadd al-dhari'ah*. Malah keanggotaan MUI yang pelbagai mewakili sebahagian aliran fahaman konservatif dan aliran fahaman modenisme menyebabkan tidak mustahil berlakunya pertembungan pandangan dalam kalangan para fuqaha dalam menyelesaikan isu-isu berkaitan syariah.

Maka, tidak menghairankan berlaku perbezaan dalam penentuan hukum di kedua-dua negara terhadap beberapa isu halal. Antaranya adalah penggunaan anggota atau unsur haiwan yang haram dimakan selain anjing dan babi untuk tujuan kosmetik. Malaysia memutuskan bahawa sebarang produk kosmetik atau sebagainya yang mengandungi bahan najis seperti anggota atau unsur haiwan yang haram dimakan atau yang memberi kemudahan kepada manusia adalah haram digunakan.¹⁸ Manakala Indonesia pula memutuskan bahawa penggunaan kosmetik luar (tidak masuk ke dalam tubuh) yang menggunakan bahan yang najis atau haram

¹⁵ *Ibid.*, 74.

¹⁶ Lembaga Pengkajian Pangan Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), *HAS 23000:1- Persyaratan Sertifikasi Halal: Kriteria Sistem Jaminan Halal* (Indonesia: Majelis Ulama Indonesia, 2008), 8. Dalam HAS 23000:1 klausa K (iv) menyatakan; Hasil samping industri *khamr* (minuman beralkohol) atau turunannya yang berbentuk padat, misalnya *brewer yeast*, boleh digunakan setelah dilakukan melalui proses pencucian yang memenuhi kaedah syara'i (*tathir syar'an*).

¹⁷ Sekretariat Majelis Ulama Indonesia, *Himpunan Fatwa Majelis Ulama Indonesia Sejak 1975* (Jakarta: Majelis Ulama Indonesia, 2011), 14-16.

¹⁸ Anan C. Mohd., Kertas Untuk Pertimbangan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia, Hukum Penggunaan Anggota atau Unsur Haiwan yang Haram Dimakan selain daripada Anjing dan Babi untuk Tujuan Kosmetik, Kertas JKF Bil. 2/74/2006, 10. Lihat juga, Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Hukum Penggunaan Anggota atau Unsur Haiwan yang Haram Dimakan selain daripada Anjing dan Babi untuk Tujuan Kosmetik," laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai pada 24 Jun 2015, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/hukum-penggunaan-anggota-atau-unsur-haiwan-yang-haram-dimakan-selain-daripada-anjin>.

selain babi dibolehkan dengan syarat dilakukan penyucian setelah pemakaian (*tathir shar'i*).¹⁹

Berdasarkan kepada keputusan fatwa di kedua-dua buah negara menunjukkan bahawa terdapat perbezaan terhadap status hukum penggunaan anggota atau unsur haiwan yang haram dimakan selain anjing dan babi untuk tujuan kosmetik. Malaysia telah menolak sebarang pencampuran bahan yang tidak halal dalam bahan sediaan kosmetik kerana terdapat nas syarak yang melarang penggunaannya. Selain daripada itu, terdapat alternatif kosmetik halal di pasaran tempatan yang boleh digunakan oleh pengguna kerana penggunaan kosmetik tidak termasuk dalam kategori *masalah daruriyyah* mahupun *masalah hajiyyah* tetapi ia hanya bersifat *masalah tahsiniyyah* semata-mata.²⁰

Fatwa yang dikeluarkan di Malaysia juga selaras dengan MS 2200: Bahagian 1:2008. Merujuk kepada MS 2200: Bahagian 1: 2008, produk kosmetik yang dikategorikan sebagai halal hendaklah memenuhi beberapa ciri yang berikut iaitu: a) tidak mengandungi bahan daripada manusia atau terbitan daripadanya; b) tidak mengandungi bahan dari haiwan yang dilarang oleh hukum syarak atau tidak disembelih mengikut hukum syarak; c) tidak mengandungi bahan terubah suai genetik yang dihukum sebagai najis mengikut hukum syarak; d) tidak di sedia, diproses, di kilang atau disimpan menggunakan peralatan yang tidak bebas daripada bahan-bahan najis mengikut hukum syarak; e) apabila menyedia, memproses atau mengilang produk kosmetik, tidak bersentuhan atau berdekatan dengan bahan yang tidak memenuhi kehendak-kehendak perenggan a), b), c) atau d); dan f) tidak memudaratkan pengguna atau pemakainya.²¹

Namun sekiranya salah satu daripada penilaian kriteria produk kosmetik halal tidak dipenuhi maka produk kosmetik tersebut tidak dikategorikan dalam produk kosmetik halal. Selain daripada itu, terdapat keperluan lain yang perlu dipatuhi semasa penyediaan, pengendalian, dan

¹⁹ Lembaga Pengkajian Pangan Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), *Indonesia Halal Directory 2014-2015* (Kota Bogor: Global Halal Center Lembaga Pengkajian Pangan Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia, 2015), 83.

²⁰ Firman Allah SWT dalam surah al-'Araf ayat 157 seperti berikut:

وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ

Al-A'raf 7:157

Terjemahan: ...dan ia menghalalkan bagi mereka segala benda yang baik, dan mengharamkan kepada mereka segala benda yang buruk....

Ibn Kathir menerangkan ayat al-Quran di atas, bahawa Allah SWT menghalalkan setiap perkara yang baik dan mengharamkan setiap perkara yang memberikan keburukan kepada manusia. Anan C. Mohd., Kertas Pertimbangan Muzakarah, 8-9. Lihat juga, Iman al-Din Abi al-Fida' Isma'il bin 'Umar bin Kathir, *Tafsir al-Quran al-Azim al-Ma'ruf bi Tafsir Ibn Kathir* (Riyad: Dar al-Salam, 2004), 2: 1164.

²¹ Jabatan Standard Malaysia, *MS 2200: Bahagian 1: 2008-Barangan Kepenggunaan Islam-Bahagian 1: Kosmetik dan Dandanan Diri* (Cyberjaya: Jabatan Standard Malaysia, 2008), 2.

pemrosesan bagi menghasilkan produk kosmetik halal adalah, a) kebersihan dalam penyediaan dan pengendalian bahan dan produk meliputi semua aspek iaitu kebersihan diri, pakaian dan peralatan termasuklah premis memproses bahan dan produk kosmetik; b) penyediaan bahan kosmetik perlu mengikuti dalam *Guidelines for Control of Cosmetic Products in Malaysia dan Guidelines on Cosmetic Good Manufacturing Practice, National Pharmaceutical Control Bureau*; c) proses diproses, di kendali dan diangkut menggunakan aliran pemrosesan yang dikhususkan hanya untuk pengeluaran halal sahaja dan tidak dicemari najis; d) peralatan, perkakas, mesin dan bahan bantuan pemrosesan untuk memproses bahan dan produk kosmetik tidak dibuat daripada atau yang mengandungi bahan yang disahkan najis, ia khusus untuk kegunaan kosmetik halal sahaja; dan e) bahan dan peralatan untuk pembungkusan dan pelabelan tidak dicemari najis. Ia selamat dan tidak memudaratkan kesihatan pengguna. Proses tersebut hendaklah dijalankan dalam keadaan yang bersih dan sanitasi sempurna.²²

Manakala Indonesia mengharuskan penggunaan kosmetik yang bercampur dengan bahan yang tidak halal selain babi untuk kegunaan luaran tetapi dengan syarat hendaklah dilakukan pembersihan selepas menggunakannya misalnya penggunaan lipstik (gincu pewarna bibir), maskara (bahan mekap untuk menghitamkan dan mencantikkan bulu mata), pembayang mata (*eye shadow*), pensel alis (*eyeliner*), pemerah pipi (*blusher*), celak mata, bedak kecantikan wajah seperti bedak asas (*foundation*), bedak tabur (*loose powder*), bedak padat (*compact powder*) dan lain-lainnya. Walau bagaimanapun, Indonesia tegas mengharamkan penggunaan kosmetik yang mengandungi bahan yang tidak halal (bahan najis atau haram) untuk kegunaan dalaman. Selain itu, produk kosmetik yang mengandungi atau terhasil daripada organisma terubah suai genetik yang melibatkan gen babi atau gen manusia hukumnya adalah haram. Manakala produk kosmetik yang menggunakan bahan genetik (bahan baku, bahan aktif, dan/atau bahan tambahan) daripada haiwan halal (seperti lemak dan lain-lainnya) tanpa diketahui cara penyembelihannya hukumnya *makruh tahrim*.²³

Hasil kajian mendapati bahawa MUI mengharuskan penggunaan kosmetik yang mengandungi bahan yang tidak halal untuk kegunaan luaran kerana mengambil kira 'urf setempat masyarakat Indonesia yang sukar untuk mengenal pasti sumber bahan yang digunakan dalam pembuatan kosmetik

²² *Ibid.*, 4-5. Lihat juga, Puziah Ibrahim, "Produk Kosmetik Halal," dalam *Halal Haram dalam Kepenggunaan Islam Semasa*, ed. Suhaimi Ab Rahman dan Mohammad Aizat Jamaludin (Serdang: Penerbit Universiti Putra Malaysia, 2011), 189.

²³ Hendra Utama (Kepala Bidang Standar, Lembaga Pengkajian Pangan, Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), Kota Bogor, Indonesia), dalam temu bual dengan penulis, 11 Mei 2015. Lihat juga, LPPOM MUI, *Indonesia Halal Directory 2014-2015*, 83-84.

tersebut.²⁴ Walau bagaimanapun dalam konteks bidang kuasa LPPOM MUI, LPPOM MUI tegas tidak akan memberikan pengesahan pensijilan halal kepada produk kosmetik yang mengandungi bahan yang tidak halal sebagai sumber ramuannya.²⁵

Hal ini menunjukkan bahawa fatwa yang dikeluarkan MUI bersifat umum sebagai pedoman kepada masyarakat Indonesia tetapi ia bersifat khusus kepada pengesahan pensijilan halal Indonesia. MUI menyarankan supaya masyarakat Indonesia menggunakan produk kosmetik yang halal dan suci serta menghindari penggunaan produk kosmetik yang haram dan najis serta *makruh tahrīm* kerana menggunakan bahan yang tidak jelas kehalalan dan kesuciannya.²⁶

Berbeza dengan fatwa yang diputuskan tentang Kopi Luwak. Kopi Luwak merujuk kepada biji kopi yang keluar bersama najis musang yang akan dicuci dan diproses untuk dijadikan kopi. Malaysia dan Indonesia bersepakat memutuskan bahawa Kopi Luwak adalah halal setelah ia disucikan. Ini adalah kerana biji Kopi Luwak bersifat *mutanajjis* (terkena najis). Walau bagaimanapun, ia harus dijadikan produk minuman dengan syarat biji kopi tersebut masih dalam keadaan baik, tidak berlubang, tidak pecah dan dapat tumbuh jika ditanam, serta biji kopi tersebut hendaklah disucikan terlebih dahulu daripada najis.²⁷

Kopi Luwak berasal daripada buah kopi masak matang yang dimakan dan mengalami fermentasi dalam saluran fermentasi luwak (musang). Kemudian, biji kopi yang terlindung kulit tanduk dan tidak tercerna dipisahkan daripada kotoran luwak (musang) untuk diproses diperingkat yang seterusnya. Menurut fiqh Islam, biji Kopi Luwak termasuk dalam kategori *mutanajjis* (terkena najis) tetapi menjadi halal setelah ia disucikan. Produk minuman ini selamat untuk diminum kerana ia telah melalui proses penggorengan yang efektif.²⁸

Walaupun, adalah lebih selamat untuk memilih Kopi Luwak yang mendapat sijil pengesahan halal daripada pihak LPPOM MUI untuk memastikan Kopi Luwak yang dihasilkan mematuhi mutu jaminan halal dan selamat untuk diminum. Hal ini amat penting untuk meraih pasaran Muslim di peringkat antarabangsa yang sangat menitikberatkan kehalalan produk.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.* Lihat juga, LPPOM MUI, *Indonesia Halal Directory 2014-2015*, 84.

²⁶ LPPOM MUI, *Indonesia Halal Directory 2014-2015*, 83-84.

²⁷ Fatwa Majelis Ulama Indonesia Nomor: 07 Tahun 2010 Tentang Kopi Luwak. Enamken Pentadbiran Agama Islam (Negeri Selangor) 2003. Jil. 66 No 21.

²⁸ Sucipto, "Kopi Luwak", dalam *Halal Haram dalam Kepenggunaan Islam Semasa*, ed. Suhaimi Ab Rahman dan Mohammad Aizat Jamaludin (Serang: Penerbit Universiti Putra Malaysia, 2011), 232.

Seterusnya dalam penggunaan pelalian vaksin Meningococcal Meningitis kepada para jemaah haji dan umrah. Malaysia memutuskan penggunaan vaksin Monumune yang mengandungi unsur daripada babi adalah haram manakala penggunaan vaksin Mencevax yang diambil daripada sumber lembu adalah harus. Berbeza dengan fatwa Indonesia yang memutuskan bahawa penggunaan vaksin Mencevax adalah haram kerana dalam proses penghasilan vaksin Mencevax mengandungi sumber daripada babi.²⁹

Malaysia menjelaskan vaksin Mencevax diperolehi daripada sumber susu, jantung dan lemak lembu. Justeru, vaksin Mencevax harus digunakan berdasarkan kaedah *i'tibar akhaffu al-dhararayn* yang bermaksud mengambil yang lebih ringan antara dua keburukan.³⁰ Pengarah Urusan Regulatori GSK, Ellen Wijaya menegaskan bahawa vaksin Mencevax yang terbaru tidak bersentuhan dengan unsur babi dan menggunakan medium penghasilan yang bebas kandungan haiwan dan ia telah melalui proses pencucian berulang kali.³¹

Sementara itu, Indonesia mengesahkan terdapat vaksin halal yang bebas daripada sumber babi dan melalui proses penyucian yang berulang kali. Vaksin halal ini dikenali sebagai Menveo Meningococcal Group A, C, W135 and Y Conyugate Vaccine yang dipasarkan oleh Novartis Vaccine and Diagnostics S.r.i. dan Menveo Meningococcal Vaccin oleh Zheijiang Tianyuan Bio Pharmaceutical Co. Ltd.. Dengan ini hanya vaksin halal sahaja yang boleh digunakan kepada para jemaah haji dan umrah di Indonesia.³²

Berkaitan dengan penggunaan cuka wain dalam makanan pula, Malaysia dan Indonesia sepakat memutuskan penggunaan cuka wain yang terhasil secara semula jadi adalah halal dan boleh digunakan.³³ Walau bagaimanapun Malaysia tidak mengharuskan penggunaan cuka wain yang terhasil daripada campur tangan atau manipulasi manusia dengan

²⁹ Hendra Utama (Kepala Bidang Standar, Lembaga Pengkajian Pangan, Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), Kota Bogor, Indonesia), dalam temu bual dengan penulis, 11 Mei 2015. Lihat juga, Fatwa Majelis Ulama Indonesia, Penggunaan Vaksin Meningitis Bagi Jemaah Haji dan Umrah, Nomor: 06 Tahun 2010, Majelis Ulama Indonesia. Lihat juga, Norhidayah Pauzi dan Saadan Man, "Masalah dalam Vaksinasi: Analisis Fatwa Malaysia dan Indonesia", *Jurnal Fiqh*. Vol 14 (2017).

³⁰ *Ibid.*

³¹ Abd. Rahman, B. Pharm, *Vaksin Haji Haram*, 43. Lihat juga, Norhidayah Pauzi, "Masalah dalam Vaksinasi",.

³² Hendra Utama (Kepala Bidang Standar, Lembaga Pengkajian Pangan, Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia (LPPOM MUI), Kota Bogor, Indonesia), dalam temu bual dengan penulis, 11 Mei 2015. Lihat juga, Fatwa Majelis Ulama Indonesia, Penggunaan Vaksin Meningitis Bagi Jemaah Haji dan Umrah, Nomor: 06 Tahun 2010, Majelis Ulama Indonesia. Lihat juga, Norhidayah Pauzi, "Masalah dalam Vaksinasi",.

³³ Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Hukum Wine Vinegar (Cuka Wain)", laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai 9 November 2013, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/hukum-wine-vinegar-cuka-wain>.

menambah bahan-bahan lain. Malaysia masih lagi utuh berpegang kepada aliran Mazhab Shafii yang tidak menerima prinsip *istihalah* yang berlaku secara tidak semula jadi terhadap penghasilan cuka.³⁴ Meskipun sesetengah ulama tidak membezakan antara proses semula jadi dengan proses penapaian yang dimanipulasi tetapi langkah berhati-hati adalah langkah terbaik. Ini menepati konsep *sadd al-dharai'* agar pengusaha industri arak tidak mengambil kesempatan menghasilkan cuka wain sebagai penghasilan sampingan dengan skala kormersial.³⁵

Manakala Indonesia pula memutuskan penggunaan cuka wain yang terhasil secara manipulasi atau dicampur dengan bahan-bahan sampingan lain adalah halal dan suci. Indonesia berpegang kepada hujah bahawa arak yang bertukar menjadi cuka adalah halal dimakan. Ini bermakna komposisi natural sesuatu bahan bertukar menjadi sesuatu bahan baru dengan komposisi yang berlainan sehingga bahan baru itu tidak lagi boleh dinamakan dengan nama asalnya, maka hukum ke atasnya akan turut berubah. Ia dikenali sebagai prinsip *istihalah*.³⁶ Hal ini selaras dengan piawaian halal Indonesia yang menjelaskan hasil sampingan industri arak (minuman beralkohol) boleh digunakan apabila produk ini diproses secara kimia atau dicampurkan dengan bahan-bahan luar seperti enzim dan mikroorganisma kemudian menghasilkan bahan baru yang boleh digunakan dalam produk berasaskan makanan.³⁷

PENUTUP

Dapat disimpulkan bahawa keputusan fatwa JAKIM dan MUI telah dijadikan rujukan utama dalam membangunkan standard halal di Malaysia dan Indonesia. Apabila timbul isu-isu baru yang memerlukan kepada penjelasan hukum maka pandangan jawatankuasa fatwa dirujuk untuk memastikan keputusan yang dikeluarkan benar-benar tepat, komprehensif dan berwibawa. Di Indonesia, jawatankuasa fatwa (Rapat Komisi Fatwa) terlibat secara langsung dalam memberikan pengesahan sijil halal. Ini adalah kerana pensijilan halal adalah fatwa bertulis Majelis Ulama Indonesia (MUI) yang menyatakan kehalalan sesuatu produk sesuai dengan syariat Islam. Rapat Komisi Fatwa dianggotai oleh Ketua Komisi Fatwa MUI, jawatankuasa fatwa

³⁴ Ibn Hajar al-Haytami, *Tuhfah al-Muhtaj bi Sharh al-Minhaj*, 1: 104. Lihat juga, Shams al-Din Muhammad bin Abi al-'Abbas Ahmad bin Hamzah bin Shihab al-Din al-Ramli, *Nihayah al Muhtaj ila Sharh al-Minhaj* (Bayrut: Lubnan, 1984), 1:248.

³⁵ Norhidayah Pauzi dan Saadan Man, "Cuka Wain dari Perspektif Islam: Analisis fatwa Malaysia dan Indonesia," *Jurnal Fiqh*. Vol 13 (2016).

³⁶ Hendra Utama (Ketua Standar Halal, Lembaga Pengkajian Pangan Obat-obatan dan Kosmetika Majelis Ulama Indonesia, Kota Bogor, Indonesia), dalam temu bual dengan penulis, 11 Mei 2015.

³⁷ LPPOM MUI, *HAS 23201*, 5. Lihat juga, LPPOM MUI, *HAS 23000:1*, 8. Lihat juga, Norhidayah Pauzi, "Cuka Wain Dari Perspektif Islam".

Komisi Fatwa MUI, Direktur MUI dan beberapa Pengurus LPPOM MUI yang lain. Pensijilan Halal juga ditandatangani oleh Ketua Umum MUI, Ketua Komisi Fatwa MUI dan Direktur LPPOM MUI. Namun dalam beberapa kes tertentu, wujud perbezaan dalam keputusan fatwa di kedua-dua negara meskipun dalam rumpun Melayu yang sama. Perbezaan ini berlaku kerana Malaysia masih lagi kukuh terikat dengan pengamalan Mazhab Syafii dalam penentuan hukum terhadap produk halal di samping perbezaan kaedah metodologi fatwa yang digunapakai di kedua-dua buah negara yang berasaskan pandangan daripada para ulama yang berlainan latar belakang pendidikan dan ideologi yang berbeza. Selaku pengguna Muslim, sewajarnya patuh dengan keputusan fatwa yang diputuskan oleh badan berautoriti tempatan dan memilih produk yang telah pun mendapat pengesahan halal daripada badan pensijilan halal tempatan untuk mengelakkan sebarang keraguan terhadap produk yang digunakan dalam kehidupan seharian.

RUJUKAN

Akta Pentadbiran Undang-Undang Islam (Wilayah-Wilayah Persekutuan) 1993, (Seksyen 39), (Akta 505).

Al-Suyuti, Jalal al-Din `Abd al-Rahman, *al-Ashbah wa al-Nazair fi Qarwa'id wa Furu' Fiqh al-Shafiiyyah* (al-Qahirah: t.tp., t.t.).

Aminudin Mohamad (Ketua Penolong Pengarah Kanan, Cawangan Penyelarasan dan Kajian Fatwa, Bahagian Pengurusan Fatwa, Jabatan kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 11 April 2015.

Awang Abdul Aziz Juned, "Perkembangan dan Peranan Institusi Fatwa Di Brunei," (makalah, Seminar Serantau: "Mufti dan Fatwa", 23 & 24 September 1997, Institut Kefahaman Islam Malaysia (IKIM)).

Dayang Zurina Salwa (Pegawai Pelajaran, Bahagian Kawalan Makanan Halal, Majlis Ugama Islam Brunei, Negara Brunei Darussalam), dalam temu bual dengan penulis, 10 November 2014.

Dewan Bahasa dan Pustaka, *Kamus Teknologi Makanan* (Selangor: Dawama Sdn. Bhd., 2004).

Dzul kifly Mat Hashim (Profesor Madya, Fakulti Sains dan Teknologi Makanan, Universiti Putra Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 11 April 2015.

Enakmen Fatwa 2004 (Sabah), (Seksyen 14), (Enakmen 7 Tahun 2004).

Enakmen Majlis Agama Islam Dan Adat Istiadat Melayu Kelantan 1994, (Seksyen 37), (Enakmen 4 Tahun 1994).

Enakmen Mufti dan Fatwa (Kedah Darul Aman) 2008, (Seksyen 26), (Enakmen 10).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Johor) 2003, (Fasal 54), (Enakmen 16 Tahun 2003).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Melaka) 2002, (Seksyen 42), (Enakmen Tahun 2002).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Pulau Pinang) 2004, (Seksyen 54), (Enakmen 2).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Selangor) 2003, (Seksyen 54), (Enakmen 1 Tahun 2003).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Negeri Sembilan) 2003, (Seksyen 54), (Enakmen 10 Tahun 2003).

Enakmen Pentadbiran Agama Islam (Perak) 2004, (Seksyen 43), (Enakmen 4 Tahun 2004).

Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam 2001 (Terengganu), (Seksyen 54), (Enakmen 2 Tahun 2001).

Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam 1991 (Pahang), (Seksyen 41), (Enakmen 3 Tahun 1991).

Fatwa Majelis Ulama Indonesia, Nomor: 11 Tahun 2009, Tentang Hukum Alkohol.

Fatwa Mufti Kerajaan Negara Brunei Darussalam, Makan Ikan Yang Diberi Makan Najis, Siri Fatwa 35/2006.

Fatwa Mufti Kerajaan Negara Brunei Darussalam, Penggunaan Alkohol Dalam Makanan, Siri Fatwa (09/2010).

Fatwa Mufti Kerajaan Negara Brunei Darussalam, Siri Fatwa (30/2011).

Jabatan Standard Malaysia, *MS 1500:2009 Makanan Halal: Pengeluaran, Penyediaan dan Penyimpanan- Garis Panduan Umum (Semakan Kedua)* (Cyberjaya: Jabatan Standard Malaysia, 2009).

Johari Abd. Latiff (Penolong Pengarah, Bahagian Hab Halal, Cawangan Pengurusan Halal, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 1 September 2014.

Kamarul Nizal Idris (Penolong Pengarah, Cawangan Pemantauan dan Penguatkuasaan, Bahagian Hab Halal, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 4 Ogos 2014.

Kertas Untuk Pertimbangan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia, 11-12.

Lokman Abd Rahman (Ketua Penolong Pengarah, Bahagian Perancangan dan Penyelidikan, Seksyen Muamalat, Cawangan Penyelidikan, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia), dalam temu bual dengan penulis, 22 April 2015.

Majlis Ugama Islam Brunei, "Kenyataan Media Majlis Ugama Islam Negara Brunei Darussalam Mengenai Produk *Golden Churn Pure Creamery Butter*," laman sesawang *Majlis Ugama Islam Brunei*, dicapai pada 24 Jun 2015, http://www.religiousaffairs.gov.bn/index.php?ch=bm_resc&pg=bm_resc_arkib&ac=3129.

Md Zain Serudin, *Melayu Islam Beraja: Suatu Pendekatan* (Negara Brunei Darussalam: Dewan Bahasa Dan Pustaka, 1998).

Mesyuarat Jawatankuasa Fatwa Negeri Selangor "Status Kesucian Ikan Yang Diberi Makanan Tidak Halal", Bil (10) dlm. Mufti 500-3/2. Lihat juga, Kertas Kerja Untuk Pertimbangan Muzakarah Jawatankuasa Fatwa Majlis Kebangsaan Bagi Hal Ehwal Ugama Islam Malaysia, Kertas JKF bil. 2/73/2006.

Norhidayah Pauzi dan Saadan Man, "Maslahah dalam Vaksinasi: Analisis Fatwa Malaysia dan Indonesia", *Jurnal Fiqh*. Vol 14 (2017).

_____, "Cuka Wain dari Perspektif Islam: Analisis fatwa Malaysia dan Indonesia," *Jurnal Fiqh*. Vol 13 (2016).

Office Of The Mufti, "Definisi Alkohol Mengikut Undang-undang," laman sesawang *Majlis Ugama Islam Singapura*, dicapai 28 Ogos 2015, <http://www.officeofthemufti.sg/FAQ/food-and-drink.html>.

Ordinan Majlis Islam Sarawak 2001, (Seksyen 39), (Ordinan 41 Tahun 2001).

Othman Mustapha, "Kenyataan Media JAKIM Berkenaan Isu Percanggahan Keputusan Terhadap Kewujudan DNA Babi," laman sesawang *Jabatan Kemajuan Islam Malaysia*, dicapai pada 24 Jun 2015, http://www.islam.gov.my/sites/default/files/bahagian/hr/kenyataan_media_jakim_berkenaan_isu_percanggahan_keputusan_terhadap_kewujudan_dna_babi.pdf.

Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Alkohol dalam Makanan, Minuman, Pewangi dan Ubat-ubatan," laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai 30 Jun 2015, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/alkohol-dalam-makanan-minuman-pewangi-dan-ubat-ubatan>.

Mian N. Riaz, Muhammad M. Chaudry, *Halal Food Production* (Boca Raton, F.L.: CRC Press, 2004), 119-120.

Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Hukum Melakukan Samak Najis *Mughallazah* Menggunakan Sabun Tanah Liat," laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai 20 Januari 2015, <http://www.e-fatwa.gov.my/fatwa-kebangsaan/hukum-melakukan-samak-najis-mughallazah-menggunakan-sabun-tanah-liat>.

Portal Rasmi Fatwa Malaysia, "Senarai Akta/Enakmen Mufti dan Fatwa Negeri-negeri Seluruh Malaysia," laman sesawang *Portal Rasmi Fatwa Malaysia*, dicapai 26 November 2015, http://www.e-fatwa.gov.my/sites/default/files/enakmen_perlis.pdf.

Shihab al-Din Ahmad bin Hajar al-Haytami, *Tuhfah al-Muhtaj bi Sharh al-Minhaj* (Bayrut: Dar al-Kitab al-'Ilmiyyah, 2001), 275.

Sucipto, "Kopi Luwak", dalam *Halal Haram dalam Kepenggunaan Islam Semasa*, ed. Suhaimi Ab Rahman dan Mohammad Aizat Jamaludin (Serdang: Penerbit Universiti Putra Malaysia, 2011).

The Religious Council Brunei Darussalam, *PBD 24:2007-Brunei Darussalam Standard Halal Food*. Brunei: The Religious Council Brunei Darussalam.

Ali Yusuf Zakariyya 'Ali, *Majmu' Sharh al-Muhadhdhab* (t.p: t.t.p, t.t.).

Penafian

Pandangan yang dinyatakan dalam artikel ini adalah pandangan penulis. Jurnal Pengurusan dan Penyelidikan Fatwa tidak akan bertanggungjawab atas apa-apa kerugian, kerosakan atau lain-lain liabiliti yang disebabkan oleh / timbul daripada penggunaan kandungan artikel ini.